

بارگاه مطهر امام رضا (ع) از سال‌های نخست قرن سوم هجری (سال ۲۰۳ قمری) که آن حضرت در آنجا به خاک سپرده شدند، همواره مورد توجه مسلمانان بوده است. بسیاری از حکمرانان، توانگران و دوستداران امام رضا (ع)، گرانبها ترین اموال خود، منقول و غیر منقول را وقف بارگاه حضرت کردند تا اسباب عمران و آبادانی روضه رضویه و رفاه و آسایش زائران و مسافران را فراهم کنند. آن‌ها به این وسیله، هم عشق و ارادت خویش را به ساحت مقدس امام رضا (ع) بیان می‌کردند و هم به درگاه خداوند تقدیر می‌جستند. در این میان، اهمیت مفروش کردن حرم مطهر سبب شد تا مین مفروشات حرم و اماکن وابسته نیز توجه واقفان را برانگیزد. بنابراین شواهد موجود، بخش قابل توجهی از مفروشات مورد نیاز حرم مطهر طی قرن‌ها به واسطه وقف تأمین شده است.

برای «فرش و روشنایی و حفاظ حرم امام رضا (ع)» و «ثلث دیگرش برای مرمت عمارت» یاد شده و «خرج مسافرائی که عزیمت طواف روضه منوره را داشته باشند و فرش و روشنایی و یک نفر مستحفظ برای رباط» صرف شود.

قصه فرش‌های حرم در دوره صفویه

بسیاری از موقوفات بزرگ و مهم آستان قدس از آثار دوره صفویه است و کمابیش از این دوره وقف بر مصارف آستان قدس رضوی به قصد فراهم‌سازی زمینه‌های زیارت و رفاه حال زائران و مسافران مشهود آغاز شد. از دوره صفویه تا به امروز اسناد بسیاری نیز مبنی بر وقف انواع فرش بر حرم مطهر امام رضا (ع) موجود است. بخش عمده این اسناد، طومارها، رسیدها، لیست‌های نذوراتی و روزنامه‌چه نذورات را شامل می‌شود که به صورت ماهیانه یا سالانه نگاشته می‌شدند. به‌طور معمول در این اسناد، اطلاعات کمابیش دقیقی از نوع فرش، ابعاد، ویژگی‌های کلی از طرح و رنگ آن، ملیت و جنسیت واقف، تاریخ وقف و حتی در مواردی مکان و شیوه استفاده از آن ذکر شده است. همچنین نمونه‌های بسیاری از فرش‌های وقفی امروزه در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند که بیشتر آن‌ها متعلق به دوره پهلوی هستند.

فرش‌های وقفی

در حرم مطهر رضوی فرش‌های گرانبهای بسیاری وجود دارد که اهدا و پیشکش سلاطین، درباریان، تاجران یا عامه مردم بوده و شاهی است بر سنت زیبایی با عنوان مفروش کردن حرم مطهر رضوی. البته فرش در حرم مطهر رضوی تنها برای پهن کردن در صحن‌ها و رواق‌ها نبوده و کاربردهای دیگری مانند استفاده از آن به عنوان پرده و حفاظ برای ورودی‌ها، استفاده به عنوان سجاده و مسند نیز داشته است که همچنان این کاربردها حفظ شده‌اند.

در هر دوره، انواع مفروشات در ابعاد و کاربردهای گوناگون برای حرم مطهر وقف شده‌اند. نوع مفروش وقف شده در هر دوره، با عوامل گوناگونی مانند موقعیت جغرافیایی، جایگاه اجتماعی و توانایی مالی واقف و... ارتباط تنگاتنگ داشته است.

وقف‌های مستقیم و غیر مستقیم

مطابق اسناد موجود وقف فرش برای حرم مطهر از دوره صفویه تا اواخر دوره قاجار به دوروش مستقیم (از سوی واقف یا نماینده آن) و غیر مستقیم (وقف رقبه‌ای که درآمد آن صرف فرش حرم مطهر می‌شود) انجام پذیرفته است. در شیوه نخست، فرش‌های وقفی به گونه‌ای مستقیم از سوی واقفان یا نماینده آن‌ها تهیه و وقف می‌شده که به‌طور معمول این گروه از مفروشات دارای کتیبه وقف نیز هستند.

قدیمی ترین سندی که به وقف مستقیم فرش برای حرم مطهر امام

تاریخچه وقف فرش در حرم مطهر رضوی

نقل است از همان هزار و ۲۰۰ سال پیش، صندوقی که بالای مرقد مقدس حضرت رضا (ع) بوده پیرا فرش، قالی و قالیچه‌هایی بوده که مردم برای مفروش کردن حریم می‌آوردند. فرش‌هایی که روی همان‌ها می‌نشستند و امامشان را زیارت می‌کردند. قدیمی ترین فرش‌های حرم مطهر را که اکنون در موزه نگهداری می‌شوند، در دوره صفویه وقف حرم کرده‌اند. نخستین سندی هم که استفاده از فرش در حرم را روایت کرده مربوط به سال ۱۰۲۱ قمری و در دوره صفویه است که همه چیز حساب و کتاب پیدا کرده است. این بطوطه در سال ۷۳۳ قمری در کتابش از دیدار خراسان می‌نویسد و درباره فرش‌هایی می‌گوید که بقعه مبارک را مفروش کرده‌اند، ولی وقفی و اهدایی بودن یا خریداری شدنشان معلوم نیست. پیش از دوره صفویه سند و مدرکی در حرم به ثبت نرسیده اما از آنجایی که شاهان صفوی توجه ویژه‌ای به مذهب مردمان سرزمینشان نشان دادند و شیعه رسمیت یافت، در این دوره اسناد وقف‌ها و نذورات و طومارها ثبت و ضبط شده‌اند.

بسیاری از موقوفات از سوی ثروتمندان یا امیران و حاکمان وقت برای کمک به زائران یا مستمندانی که مجاور و معتکف حرم بودند، وقف شده و یا خود زائران به فراخور حال خویش اموالی وقف کرده‌اند. البته در این میان، اسناد وقف مغول و ازبک و افغان به مشهود از میان رفته و آنچه باقی مانده است، بیشتر مربوط به اوقاف روزگار صفوی به این سوی است. ولی نام همه املاکی هم که وقف آستان بوده و بعدها تصاحب شده و از میان رفته باقی مانده است.

فرش همواره نقش مهمی در فضای معماری حرم مطهر امام رضا (ع) ایفا کرده است. قدیمی ترین فرش‌های حرم مطهر به دوره صفویه تعلق دارند که امروزه در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. نخستین سندی که به استفاده از فرش در حرم اشاره کرده با عنوان «صورت ابعاد قالی‌های مورد نیاز جهت مفروش کردن برخی اماکن حرم مطهر در ماه شعبان» به سال ۱۰۲۱ دوره صفوی مربوط است. اما بررسی سفرنامه‌ها و کتب تاریخی نشان می‌دهد که پیشینه استفاده از فرش در حرم مطهر رضوی به پیش از دوره صفویه بازمی‌گردد.

فرش‌های وقفی خواجه علاءالدین خوافی

قدیمی ترین سند تاریخی موجود که به وقف فرش اشاره می‌کند، وقف نامه خواجه علاءالدین خوافی متعلق به سال ۹۳۳ قمری است که در دوره سلطنت شاه طهماسب صفوی (۹۴۸-۹۳۰ قمری) نگاشته شده است. مطابق این وقف نامه در آمد حاصل از مزرعه احمد آباد خواف، وقف تعمیر رقبه یاد شده و بقیه، وقف حق التولیه و بنا کردن رباطی در بلوک رخ از ولایت نیشابور برای اسکان مسافران شده است. در ادامه این وقف نامه اشاره شده که منافع حاصل از این رباط را سه قسمت کرده، دو ثلث آن

